

شناخت، نقد و بررسی
مصادر، مآخذ و منابع تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی
«افریقیه، مغرب و اندلس»

دکتر محمدرضا شهیدی پاک

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۷

شهیدی پاک، محمدرضا، ۱۳۴۱- .
شناخت، نقد و بررسی مصادر، مأخذ و منابع تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی «افریقیه، مغرب و اندلس» / محمدرضا
شهیدی پاک. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
ده، ۱۵۴ص: نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۴۰: تاریخ؛ ۱۰۴)
بها: ۹۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۱۱۹]-۱۲۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. تاریخ‌نویسی اسلامی - کشورهای اسلامی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
۱۳۹۷ ۹ ش ۹ / ش / ۳۵ / ۶۵ DS ۹۰۷ / ۲۰۱۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی
۵۱۴۷۴۹۴

شناخت، نقد و بررسی مصادر، مأخذ و منابع تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی «افریقیه، مغرب و اندلس»
مؤلف: دکتر محمدرضا شهیدی پاک
ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
صفحه‌آرایی: کاما
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۷
تعداد: ۵۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم - جعفری
قیمت: ۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰
ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu info@rihu.ac.ir www.rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر برای علاقه‌مندان به دانش تاریخ نگاشته شده است. استادان و دانشجویان رشته‌های تاریخ، تاریخ تمدن ملل مسلمان، در درس تاریخنگاری، مآخذ و منابع، فلسفه تاریخ، تاریخ اسلام، مغرب و اندلس و مکاتب تاریخنگاری مخاطبان اصلی این اثر هستند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از نویسنده اثر جناب آقای دکتر محمدرضا شهیدی پاک و ارزیابان محترم، آقایان حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر الویری، دکتر محمدعلی چلونگر و دکتر یونس فرهمند سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
باب اول: میراث غرب اسلامی در نخستین منابع تاریخ‌نگاری فتوحات اسلامی	۳
فصل اول: انعکاس فتوحات مغرب و اندلس در منابع شرقی	۳
فصل دوم: بازتاب فتوحات مغرب و اندلس در منابع غرب اسلامی	۴
فرع اول: فتوحات‌نگاری غرب اسلامی در منابع افریقیه و مغرب	۴
فرع دوم: آثار فتوحات‌نگاری اندلسی	۴
فصل سوم: بازتاب فتوحات مغرب و اندلس در منابع شرق‌شناسی	۵
فصل چهارم: اثر کلاسیک کتاب تاریخ افتتاح اندلس	۶
فصل پنجم: گزارش پراکندگی عرب فتح در اندلس به وسیله ابن حزم: کتاب منازل عرب فتح در اندلس	۶
باب دوم: منابع و مآخذ و تاریخ‌نگاری حکومت ادریسیان	۹
فصل اول: ادریسیان در منابع شرقی و غربی	۹
فصل دوم: نسب ادریسیان در منابع	۱۰
فصل سوم: فرهنگ مادی و تمدنی ادریسیان در مآخذ	۱۰
قسم اول: سکه‌های ادریسی	۱۰
قسم دوم: شمشیر و منبر عصر ادریسی	۱۱
قسم سوم: شهرهای ادریسی	۱۲
قسم چهارم: اختلاف در مذهب ادریسیان	۱۲
قسم پنجم: مصادر تاریخ ادریسیان به صورت تاریخ محلی فاس	۱۲
باب سوم: منابع تاریخ‌نگاری دولت اغلی (۱۸۴-۲۹۶ق)	۱۵
فصل اول: مصادر شرق و غرب اسلامی و انعکاس آن در تاریخ دولتی اغلی	۱۵
فصل دوم: دولت اغلی در منابع معاصر، پرونده باز دولت اغلی	۱۵
فصل سوم: میراث مادی اغالبه	۱۶

۱۷	باب چهارم: منابع تاریخ‌نگاری عصر امویان اندلس
۱۷	فصل اول: تاریخ‌نگاری دولتی اموی
۱۷	فصل دوم: عنوان‌های اصلی تاریخ‌نگاری عصر اموی اندلس
۱۸	فصل سوم: ابن حزم، مورخ دولت اموی
۱۹	فصل چهارم: کتاب المقتبس فی اخبار الاندلس
۱۹	فصل پنجم: آثار مادی دولت اموی اندلس
۱۹	فصل ششم: شورش‌نگاری اندلس در منابع تاریخ‌نگاری دولتی
۲۰	فصل هفتم: شورش‌های اندلس و مغرب در منابع خاورشناسی
۲۰	فصل هشتم: خوارج‌نگاری در مصادر مغرب معاصر امویان
۲۱	فصل نهم: خوارج‌نگاری مغرب دوره اموی به وسیله منابع معاصر
۲۱	فصل دهم: تاریخ‌نگاری یهود در مصادر و منابع مغرب و اندلس
۲۳	باب پنجم: تاریخ‌نگاری فاطمیان در افریقه و مغرب
۲۳	فصل اول: تاریخ‌نگاری فاطمیان در مغرب
۲۳	فصل دوم: از منکرین تا مثبتین فاطمیان در منابع مغربی
۲۴	فصل سوم: تاریخ‌نگاری دولت‌های وابسته به فاطمیان در مغرب در مصادر مفقودشده
۲۴	فصل چهارم: مصادر رسمی تاریخ‌نگاری فاطمیان
۲۵	فصل پنجم: منابع مادی دولت فاطمی
۲۵	فصل ششم: بازتاب تاریخ بربر در عصر زبیری و بنی‌حماد در کتاب تاریخ سیاسی صحرا در آفریقای شمالی
۲۵	فصل هفتم: میراث فرهنگ و تمدن اسلامی سیسیل در دوره اسلامی
۲۵	قسم اول: سیسیل در مصادر و منابع اسلامی
۲۹	قسم دوم: سیسیل در منابع خاورشناسی
۲۹	قسم سوم: تاریخ محلی سیسیل در مصادر دوره فاطمی و کلی
۲۹	فرع اول: رئوس تاریخ محلی در تاریخ محلی سیسیل
۳۰	قسم چهارم: چهار گزارش از تاریخ محلی سیسیل در مصادر اسلامی
۳۰	فرع اول: سیسیل‌نگاری در مصادر شرقی و غربی از ابن‌حوقل، ادیسی، یاقوت، ابن‌فضل‌الله
۳۱	فرع دوم: ابن‌حوقل و پردازش کامل تاریخ محلی در نمونه سیسیل
۳۱	۱. عناوین تاریخ محلی در صورة الارض ابن‌حوقل
۳۱	۲. خط‌نگاری ابن‌حوقل در خط بلرم
۳۱	۳. ابن‌حوقل وصف محلی بازار - آموزش، انسان‌شناسی فرهنگی سیسیل
۳۲	قسم پنجم: تاریخ سیاسی قدرت‌های حاکم، ظهور و افول قدرت در سیسیل
۳۲	فرع اول: تنازع دولت‌ها در سیسیل در آیینه مصادر غرب اسلامی
۳۴	فرع دوم: فهرست‌نگاری والیان سیسیل در مصادر اسلامی
۳۵	۱. والیان اغلی در صقلیه

۳۶	۲. والیان نظامی و سرداران فاطمی صقلیه در منابع
۳۶	۳. برخی امیران دولت محلی کلبیان در صقلیه (۳۳۷-۴۴۵ق)
۳۷	۴. آشوب و ملوک الطوائفی و آنارشسیسم اقوام و نفوذ خارجی در صقلیه و...
۳۷	۵. ارسال ناوگان فاطمی به سرداری علی و ایوب پسران تمیم صاحب افریقیه به صقلیه؛
۳۷	۶. تسلیم کامل صقلیه به خانواده نرماندی، رجار در سال ۴۸۴ق.
۳۷	قسم ششم: اماکن مقدس و تاریخی سیسیل در مصادر غرب اسلامی
۳۷	فرع اول: مکان‌های باستانی و مساجد سیسیل در مصادر اسلامی
۳۸	فرع دوم: آمار اصناف سیسیل در مصادر غرب اسلامی
۳۸	قسم هفتم: مشاهیر سیسیل در مصادر اسلامی
۳۸	فرع اول: گزارش مصادر اسلامی از فلاسفه روم و یونان در سیسیل
۳۹	فرع دوم: مشاهیر سیسیل دوره اسلامی در مصادر
۴۰	قسم هشتم: تأسیسات آب سیسیل در مصادر اسلامی
۴۱	قسم نهم: تولیدات معدن و کشاورزی سیسیل در مصادر اسلامی
۴۲	قسم دهم: زبان و گویش محلی سیسیل در مصادر اسلامی
۴۲	قسم یازدهم: اخبار راه‌ها در تاریخ محلی سیسیل، در مصادر اسلامی
۴۳	باب ششم: تاریخ‌نگاری محلی رسمی دولت خارجی بنی‌رستم
۴۳	فصل اول: مدخل تاهرت در مصادر اسلامی
۴۳	فصل دوم: تاریخ‌نگاری محلی ابن‌الصغیر، مورخ دولت بنی‌رستم
۴۴	فصل سوم: اخبار فرهنگی بنی‌رستم در مصادر اسلامی
۴۵	فصل چهارم: تاریخ سیاسی بنی‌رستم در مصادر و منابع
۴۶	فصل پنجم: منابع تاریخ‌نگاری خوارج اباضیه در غرب اسلامی
۴۷	باب هفتم: تاریخ‌نگاری غرب اسلامی در عصر مرابطین (۴۶۲ق/۱۰۷۰م-۵۴۱ق/۱۱۴۷م)
۴۷	فصل اول: سیمای اجمالی دولت مرابطین
۴۷	فصل دوم: آغاز دور جدید تاریخ‌نگاری دولتی در غرب اسلامی با ظهور مرابطین
۴۸	فصل سوم: مرابطین در آیین‌ها مصادر مغرب و اندلس
۴۸	فصل چهارم: مرابطین در آیین‌ها مصادر فقه مالکی
۴۹	فصل پنجم: مرابطین در آیین‌ها مصادر ادبیات و دیوان‌های غرب اسلامی
۴۹	۱. الذخیره، نمایانگر ادبیات عصر مرابطین
۴۹	۲. تاریخ‌نگاری دولت مرابطین در دیوان‌های شعر
۵۰	فصل ششم: مرابطین در آیین‌ها آرشیو و مصادر اسناد دولتی
۵۰	الف) کتاب وثایق المرابطین والموحدین
۵۱	ب) وثایق سیاسی عصر مرابطین
۵۲	ج) نامه‌های سیاسی عصر مرابطین

۵۲ (د) نامه‌های اجتماعی عصر مرابطين
۵۲ (ه) نامه‌های تاریخی عصر مرابطين
۵۲ (و) نامه‌های اداری عصر مرابطين
۵۳ (ز) نامه‌های روابط خارجی مرابطين
۵۳ (ح) نامه‌های ابن خاقان
۵۵	باب هشتم: دولت موحدین و اوج تاریخ‌نگاری اسلامی در غرب اسلامی
۵۵ فصل اول: سیمای اجمالی دولت موحدان
۵۶ فصل دوم: آثار مکتوب ابن تومرت
۵۸ فصل سوم: آرشیو اسناد و نامه‌های عصر موحدین
۵۸ فصل چهارم: مصادر دولتی تاریخ‌نگاری موحدین
۵۸ قسم اول: بیدق، مورخ رسمی دولت موحدین - أخبار المهدی
۵۹ قسم دوم: بیدق و نسب‌نامه دولتی الانساب فی معرفة الاصحاب
۵۹ فصل پنجم: دولت موحدین در آیینہ مصادر جغرافیایی غرب اسلامی
۶۰ فصل ششم: مشاهیر موحدین در مصادر معاصر موحدین
۶۱ فصل هفتم: ویژگی کمی و کیفی تاریخ‌نگاری در عصر دوم موحدین
۶۳ فصل هشتم: المعجب تاریخ تخصصی دولت موحدین
۶۳ فصل نهم: تاریخ فرهنگی عصر موحدین، اداره و تشکیلات دولت موحدین
۶۳ قسم اول: تاریخ المن بالامامة علی المستضعفین، مصدر تشکیلات اسلامی
۶۴ قسم دوم: نمایه تشکیلات موحدین در کتاب تاریخ المن بالامامة علی المستضعفین
۶۵ قسم سوم: استفاده از آرشیو موحدان و نامه‌های اداری آنها
۶۵ فصل دهم: موحدین در آیینہ مصادر شرقی
۶۶ فصل یازدهم: تاریخ موحدین در دیوان شعرای آن دوره
۶۷ فصل دوازدهم: مصادر تاریخ‌نگاری عصر سوم موحدین
۶۷ قسم اول: کتاب نظم الجمان و ترتیب ما سلف من اخبار الزمان
۶۷ قسم دوم: مصادر زندگینامه‌های مغربی در عصر سوم موحدین
۶۸ فصل سیزدهم: شرح حال‌ها و زندگینامه‌های مغرب و اندلس در مصادر مصر و شام
۶۹ فصل چهاردهم: مصادر ادبیات و آثار فرهنگی، علمی، فلسفی، کلامی و طبی در دوره موحدین
۷۰ فصل پانزدهم: اسناد، نامه‌ها و آرشیو موحدین
۷۳	باب نهم: تاریخ‌نگاری افریقہ پس از فروپاشی موحدان
۷۳ فصل اول: منابع تاریخ‌نگاری عصر دولت بنی‌مرین
۷۳ قسم اول: سیمای اجمالی دولت بنی‌مرین
۷۴ قسم دوم: مصادر مکتوب مغرب و اندلس دولت مرینی
۷۴ قسم سوم: سوم: تاریخ محلی - دولتی در دوره مرینی

۷۴	فرع اول: تاریخ محلی الانیس المطرب بروض القرطاس فی اخبار ملوک المغرب و تاریخ مدینة فاس ...
۷۵	فرع دوم: الذخیره السنیه فی تاریخ الدولة المرینیة
۷۵	فرع سوم: الذیل والتکلمة لکتابی الموصول والصلة
۷۵	فصل دوم: فهرست‌نگاری محلی در مصادر مرینی
۷۵	قسم اول: مصادر برنامه محلی عصر مرینی
۷۶	قسم دوم: تراجم‌نگاری محلی عصر مرینی
۷۶	قسم سوم: تراجم محلی عصر مرینی در کتاب معالم الایمان و روضات الرضوان فی مناقب... ..
۷۶	فصل سوم: مصادر عصر دوم مرینی
۷۷	فصل چهارم: مصادر تاریخ‌نگاری سفرنامه عصر مرینی
۷۷	فصل پنجم: تاریخ‌نگاری دولت بنی‌مرین در مصادر شرقی
۷۸	فصل ششم: اسناد و مدارک و نامه‌های عصر مرینی
۸۱	باب دهم: مدرسه تاریخ‌نگاری افریقیه در دوره حفصی
۸۱	فصل اول: سیمای اجمالی افریقیه و دولت حفصیان
۸۲	فصل دوم: مقایسه میان غرب و شرق اسلامی در وضعیت تاریخ‌نگاری از قرن هفتم تا دهم هجری
۸۳	فصل سوم: زمینه‌ها و انگیزه‌های تاریخ‌نگاری در عهد حفصیان در افریقیه
۸۴	فصل چهارم: مدارس تاریخ‌نگاری معاصر حفصیان در جهان اسلام
۸۴	فصل پنجم: برآورد کمی آثار تاریخی افریقیه در عصر حفصیان
۸۷	فصل ششم: مورخان شاخص عصر حفصیان
۸۷	قسم اول، ابن‌خلدون مورخ سیاستمدار و حاجب دولت حفصیان
۸۸	قسم دوم، ابن‌سعید مغربی
۸۹	قسم سوم، درجینی
۸۹	فصل هفتم: ابن‌خلدون مصدر تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی
۸۹	قسم اول، مطرح شدن علم تاریخ، نخستین بار از سوی ابن‌خلدون در دوره حفصی - شناخت تاریخ
۹۰	قسم دوم، جایگاه علم تاریخ در طبقه‌بندی علوم، از سنت یونانی تا اسلامی
۹۰	قسم سوم، نقد تاریخ‌نگاری و بیان روش تحقیق در تاریخ
۹۱	قسم چهارم، روش عقلی - قیاسی تاریخ‌نگاری ابن‌خلدون
۹۴	فصل هشتم: رئوس تاریخ‌نگاری عصر حفصیان
۹۴	قسم اول: مصادر تاریخ عمومی عصر حفصی
۹۵	قسم دوم: تاریخ‌نگاری رسمی و دولتی، دولت‌ها در عصر حفصی
۹۵	۱. تاریخ الدولتین الموحدیة والحفصیه
۹۷	۲. بغیة الرواد فی ذکر ملوک بنی‌عبدالواد
۹۸	۳. الفارسیة فی مبادئ الدولة الحفصیه
۹۸	۴. الادلة البینه النورانیة فی مبادئ الدولة الحفصیه

۱۰۰	قسم سوم: تاریخ‌نگاری مغرب و اندلس در مصادر سفرنامه‌های افریقیه
۱۰۰	۱. رحله تیجانی، تاریخ محلی افریقیه
۱۰۳	قسم چهارم: طبقات و تراجم رجال در افریقیه دوره حفصی
۱۰۵	قسم پنجم: جایگاه سیره و مغازی رسول خدا ﷺ در تاریخ‌نگاری حفصیان
۱۰۶	قسم ششم: تک‌نگاری درباره شهرها، مناقب و انساب در دولت حفصی
۱۰۷	قسم هفتم: مصادر نسب در تاریخ‌نگاری عصر حفصی
۱۰۹	باب یازدهم: انقلاب در تاریخ‌نگاری اندلس در عصر دولت بنی‌الاحمر
۱۰۹	فصل اول: زمینه سیاسی گسترش تاریخ‌نگاری در دوره آخر حکومت مسلمانان در اندلس
۱۰۹	فصل دوم: ابن خطیب اندلسی نماد توسعه کمی و کیفی تاریخ‌نگاری
۱۰۹	قسم اول: زندگی سیاسی - اجتماعی و آثار ابن خطیب
۱۱۰	قسم دوم: تاریخ محلی در کتاب الاحاطة فی اخبار غرناطه و کتاب اللمحة البدرية فی اخبار...
۱۱۰	قسم سوم: شرح رقم الحلل و گزارش‌های شیعی ابن خطیب؛ اهل بیت در آثار دانشمندان اندلس
۱۱۲	قسم چهارم: أعمال الأعلام فیمن بویع قبل الأحلام من ملوک الإسلام و گزارش‌های شیعی...
۱۱۳	قسم پنجم: نفاضة الجراب فی علالة الاغتراب
۱۱۴	قسم ششم: سفر به شهرهای اندلس در عهد بنی‌الاحمر
۱۱۴	قسم هفتم: سفر به مغرب اقصی
۱۱۴	قسم هشتم: اللمحة البدرية فی الدولة النصرية
۱۱۵	فصل سوم: تاریخ‌نگاری میراث اندلس در دوره بنی‌احمر
۱۱۵	قسم اول: انگیزه سیاسی تاریخ‌نگاری اندلس عصر بنی‌احمر
۱۱۶	قسم دوم: صله‌نویسی عصر بنی‌احمر برای حفظ میراث اندلس
۱۱۷	باب دوازدهم: منابع تاریخ‌نگاری مغرب در عصر سُرقا
۱۱۹	منابع و مأخذ
۱۲۷	نمایه‌ها

تولید مآخذ تاریخ اسلام در عهد دولت‌های غرب اسلامی

موضوع پژوهش حاضر، تحقیق و بررسی اجمالی مآخذ و مصادر و منابع تاریخی افریقه، مغرب و اندلس است. از جمله ویژگی‌های تاریخ‌نگاری اسلامی، که توجه پژوهشگران و خاورشناسان را به خود جلب کرده این است که این دولت‌ها در نظام تشکیلاتی خود، مورخ رسمی داشته‌اند، که تاریخ دولت آنها را تدوین کرده است؛ سواژه؛ پروونسال، باسورث و شماری دیگر از شرق‌شناسان به این مطلب توجه کرده‌اند، پروونسال این حقیقت را درباره دولت سعدی در مغرب اقصی^۱ تحقیق کرده و به صورت کتاب مستقلی انتشار داده است، او در کتاب مورخو الشرفه، از علاقه پادشاه سعدی، احمد المنصور الذهبی به این کار یاد کرده است که او در میان کارمندان ادارات عالی تشکیلات حکومتی خود مقام مورخ رسمی دولتی ایجاد کرده و آنها را به ثبت تاریخ، ملزم ساخته بود (پروونسال، ۱۹۷۷، ص ۴۸) که تاریخ دولت‌های اسلامی و خاندان‌های حاکم را بنویسند؛ بخشی از پژوهش حاضر، به معرفی دولت‌های اسلامی پرداخته است که منشأ تاریخ‌نگاری در مغرب و اندلس بوده‌اند.

دولت‌های افریقه، مغرب و اندلس که از آغاز قرن دوم هجری در غرب اسلامی تأسیس شدند، جایگاه و نقش مستقیم در تولید منابع تاریخ‌نگاری داشتند و سبک ویژه‌ای از تاریخ محلی و تاریخ‌نگاری دولتی را پدید آورده‌اند که در تاریخ‌نگاری اسلامی جایگاهی رفیع دارد؛ معرفی آثار مورخان رسمی این دولت‌ها که این بخش از کتاب به گونه‌ای ویژه به آن پرداخته و نقش این دولت‌ها از امویان اندلس و ادریسیان و اغالبه و مرابطین و موحدین و بنی حفص و بنی مرین و بنی الاحمر و شرفای سعدی و فلالی را در تاریخ‌نگاری دولتی متمایز ساخته و نشان داده است که با توسعه دولت‌ها و تأسیس تشکیلات جدید در غرب اسلامی، تاریخ‌نگاری رو به توسعه داشته است، به طوری که ابن خلدون و ابن خطیب، دو تن از مورخان دولتی که هر دو حاجب

(نخست‌وزیر) دولت بنی‌الاحمر و بنی‌حفص بودند، مهم‌ترین آثار کلاسیک در تاریخ‌نگاری اسلامی را عرضه کرده‌اند که در تاریخ‌نگاری جهانی نیز بدانها توجه شده است. کتاب با تاریخ‌نگاری فتوحات آغاز شده است؛ زیرا مورخان دولتی آثار مستقلی درباره فتوحات و والیان اموی و عباسی آنها در غرب اسلامی اختصاص داده‌اند و تا دوره شرفا که اکنون در مغرب کشور مراکش حکومت می‌کنند، ادامه یافته است.

محمد رضا شهیدی پاک

قم، زمستان ۱۳۹۶

باب اول

میراث غرب اسلامی در نخستین منابع تاریخ‌نگاری فتوحات اسلامی

فصل اول: انعکاس فتوحات مغرب و اندلس در منابع شرقی

منابع فتوحات اسلامی در شمار نخستین منابع تاریخ‌نگاری غرب اسلامی هستند که آثار متعددی از آنها بر جای مانده‌اند. مورخان شرقی نخستین آثار در تاریخ‌نگاری فتوحات غرب اسلامی را تولید و ده‌ها تک‌نگاری در آنها تدوین کردند که برخی به جای مانده‌اند. از جمله کتاب النسب الكبير یا الجمهرة فی الانساب، از ابن کلبی (۲۰۷ق/۸۱۹م) و فتوح مصر، از ابن عبدالحکم (۲۱۴ق/۸۲۹م) فتوح البلدان، از احمد بن یحیی بغدادی بلاذری (۲۷۹ق/۸۹۲م) درخور ذکر است. در آثار تاریخ‌های عمومی نیز به‌طور مستقل به فتوحات پرداخته‌اند، تاریخ الرسل والملوک، از طبری محمد بن جریر ایرانی‌الاصیل عربی‌نویس (۳۱۰ق/۹۵۶م) امر فتوحات بررسی شده است و الکامل، نوشته ابن اثیر از جمله منابع شرقی هستند که نخستین بار چارچوب تاریخ‌نگاری فتوحات در افریقایه، مغرب و اندلس را تدوین کردند. نویری در قرن هشتم هجری بخشی مفصل درباره فتوحات افریقایه و مغرب و اندلس دارد و از مصادر نادری استفاده کرده است. ابن خلدون بهترین گزارش از اخبار فتوحات، به‌ویژه درباره بربر فتح دارد که از منابع بی‌واسطه و مستقیم استفاده کرده است و ابوالمحاسن ابن تغری بردی در النجوم الزاهره، خبر حمله ابوالمهاجر به قرطاجنه را با تفصیل آورده است. ماده فتوحات در منابع جغرافیایی شرقی نیز مورد توجه بسیاری قرار گرفته است. یعقوبی (۲۸۴ق/۸۹۷م) در البلدان و ابن خردادبه (۳۰۰ق/۹۱۲م) در مسالک و الممالک و ابن حوقل (۳۶۷ق/۹۷۷م) و به‌ویژه مقدسی (۳۹۰ق/۱۰۰۰م) به این ماده به‌خوبی پرداخته‌اند. از جمله کار این منابع پرداختن به شهرهای مغربی است که مسلمانان در آنجا استقرار یافتند؛ از جمله

شهرهایی که ادیسیان و فاطمیان تأسیس کردند و از پادگان شهرها و رباط شهرهایی چون سلا و منستیر، در این منابع یاد شده است.

فصل دوم: بازتاب فتوحات مغرب و اندلس در منابع غرب اسلامی

قسم اول: فتوحات‌نگاری غرب اسلامی در منابع افریقه و مغرب

نخستین مورخان افریقه، مغربی و اندلسی، دنباله‌رو سبک تاریخ‌نگاری فتوحات در منابع شرق جهان اسلام هستند. البته برخی محققان احتمال داده‌اند که عبدالملک بن حبیب اندلسی که کتاب المغازی و حروب الاسلام را نوشته، با وجود سفر به شرق از آثار شرقی بی‌اطلاع بوده است (یسق، ۱۹۹۲، ص ۲۶). نخستین کتاب در تاریخ‌نگاری فتوحات مغرب که در افریقه تدوین شد، از ابی‌المهاجر عیسی بن سلیم قیروانی انصاری، در اواخر قرن دوم هجری با نام فتوح افریقه است که جزء مستندات اصلی بکری و بسیاری از مورخان مغربی است و نیز اثر عبدالله بن ابی‌حسان الیحصبی و کتاب امیرمحمد بن زیاده‌الله بن اغلب و کتاب فرات بن محمد و کتاب وکیل (د ۳۰۱ق) است. طبقات علمای افریقه، اثر ابی‌العرب، بخشی را به فتوحات اختصاص داده است و مالکی در ریاض یک بخش را به‌طور مفصل به فتوحات اختصاص داده است، ابراهیم بن قاسم بن رقیق قیروانی (۴۰۷ق/۱۰۲۶م) در تاریخ افریقه و المغرب به فتوحات پرداخته است. کتاب رقیق، منبع تخصصی فتوحات افریقه و مغرب است. کتاب مغازی افریقه، از ابن‌الجزار احمد بن ابراهیم بن خالد القیروانی ۳۵۹ق/۹۸۰م از منابع بکری است که از او در کتاب تاریخ افریقه و المغرب بارها نقل کرده است. در منابع مغربی در کتاب‌های انساب، به نخستین بریهایی که در فتوحات اندلس و افریقه شرکت داشته‌اند اشاره شده است؛ از جمله در کتاب الانساب، اثر صالح بن عبدالحکیم (مخطوط شماره ۱۲۷۵ در خزانه عمومی مراکش) از فتح اندلس به وسیله طارق بن زیاد و یاران بربر او و سکونت و زادوولد این بربرها در اندلس و سکونت علمای تابعین در میان این جماعت گزارش شده است، بنا به روایات این کتاب بریهای فاتح اندلس برای نوشتن انساب خود به افریقه رفتند و با پرسیدن از افراد مسن قبایل بربر، نسب خود را نوشتند.

قسم دوم: آثار فتوحات‌نگاری اندلسی

۱. الرایات: احمد بن موسی رازی اندلسی (۳۴۴ق/۹۵۵م) با انتشار کتاب الرایات، فتوحات مسلمان در اندلس را گزارش کرده و به‌طور مبسوط نام و نشان گروه‌های مختلفی از اعراب را که

وارد اندلس شده‌اند، آورده است. ابوبکر محمد بن عینی بن مزین که تا سال ۱۴۷۱ق/۱۰۷۸م، در قید حیات بوده است، می‌نویسد که در کتابخانه‌های اشبیلیه به کتاب الرایات دست پیدا کرده است، در این کتاب اطلاعات بسیار دقیقی درباره فتوحات پیش از فتح کلاسیک آن به وسیله موسی بن نصیر وجود دارد، این کتاب حاوی اقدامات موسی بن نصیر هنگام فتح اندلس، درباره تقسیم اراضی اندلس و تعیین اخماس و روابط او با اهالی بومی آنجا است، کتاب مفقود است و بخشی از آن را در سال ۱۱۰۳ق/۱۶۹۱م، کاتب مغربی به روایت از ابن مزین در سفر به اسپانیا با خود آورده است و گنزالث در ۱۸۸۶م، در الجزایر و رابیرا در ۱۹۲۶م، در مادرید منتشر کرده است و نیز مورخانی دیگر مانند ابن شباط در (۶۸۱ق/۱۲۸۲م) در کتاب صلة السمط و سمة المرط از ابن شباط به کتاب ابن مزین در فتوحات ارجاع داده‌اند (طه، ۲۰۰۴، ص ۳۲). ابن مزین از مصادر اصلی، تنها منبع کلاسیک فتح اندلس، یعنی تاریخ افتتاح اندلس است (ابن قوطیه، ۱۳۷۸، ص ۹۰).

۲. **حروب الإسلام:** کتاب حروب الإسلام، از ابی مروان عبدالملک بن حبیب اندلسی (۱۷۴-۲۳۸ق) متولد قرطبه، جزء نخستین منابع است که از مغازی موسی بن عقبه در افریقیه یاد کرده است (یسق، ۱۹۹۲، ص ۲۳ و ۲۶) و جنگ‌ها را از صدر اسلام تا عصر خود آورده است. این کتاب تا اوایل قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی، وجود داشته است. نویسنده کتاب فاخر بربر از آن نقل کرده است و شرح حال دو تن از بزرگان بربر را از این کتاب آورده است.

۳. **تاریخ طلیطلی:** کتاب تاریخ طلیطلی، شامل تاریخ اسپانیا از پایان گوت، تا آخر کارگزاران اموی در فتوحات افریقیه و اندلس است (رقیق، مقدمه کتاب).

۴. **فتوحات در منابع رجالی اندلس:** در منابع رجالی اندلس مانند تاریخ علمای اندلس، از ابن فرضی (۴۰۳ق/۱۰۱۳م) و جذوة المقتبس ۴۸۸ق/۱۰۹۵م، از محمد بن فتوح بن عبدالله حمیدی، که رجال اندلس در زمان فتح را آورده‌اند، از جذوة المقتبس نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌های مغرب و اروپا وجود دارند (منونی، ۱۹۸۳، ص ۲۲ و ۲۳).

فصل سوم: بازتاب فتوحات مغرب و اندلس در منابع شرق‌شناسی

خاورشناسان به بخش فتوحات مغرب و افریقیه در منابع نخستین توجه کرده و آنها را به طور مستقل چاپ کرده‌اند، از جمله آگاتوا^۱ که فصل‌های مربوط به مغرب کتاب

فتوح ابن عبدالحکم را ترجمه و در سال ۱۹۳۱ تا ۱۹۳۹م، در نشریه تونس منتشر کرده است (کاهن، ۱۳۷۰، ص ۱۶۷).

فصل چهارم: اثر کلاسیک کتاب تاریخ افتتاح اندلس

اثر کلاسیک در فتح اندلس از ابن قوطیه (د ۳۶۷ق/۹۷۷م) صاحب کتاب افتتاح اندلس است (سزگین، ۱۹۸۳، ص ۲۵۳). او از تبار یک زن گوتی، از نوادگان ویتیزا،^۱ آخرین شاه اسپانیا پیش از فتوحات اسلامی است. معاجم انساب شرقی، چون ابن خلکان نسب و سابقه او را آورده‌اند و اثر او، مصدر آثار غربی و شرقی درباره فتوحات اندلس است. ابوعلی قالی از استادان اوست و او نزد بزرگان و دانشمندان قرطبه به مقام علمی معروف بود و شهرت او در حفظ اخبار اندلس است. از او به عنوان ادیب و شاعر یاد کرده‌اند و آثاری در ادبیات عرب دارد که موجودند، کتاب تاریخ افتتاح اندلس، با ذکر داستان ورود طارق به اندلس و چگونگی فتح اندلس از طریق پیوستن پسران غیطشه به طارق و خیانت آنها به لذریق شاه اسپانیا است، این کتاب اخبار اندلس (۷۱۱ تا ۸۹۳ق) تا روزگار نام عبدالرحمن سوم را دارد و حاوی اخبار شورش‌های اندلس و اخبار اقتصادی و اداری و گزارش‌هایی از تعصب عربی در دستیابی و حفظ حکومت بر اندلس است. از جمله داستان صمیل که آیه قرآن «تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَّوِلْهَا بَيْنَ النَّاسِ» را میان فاتحان عرب می‌خواند و بر آن پافشاری می‌کرد، در ضمن داستانی آورده است. چهار نسخه خطی از این کتاب در پاریس، قاهره و مونیخ موجودند که، در عرصه تاریخ‌نگاری، کتاب او از نخستین آثار تاریخ اسپانیاست. سزگین، این فرضِ ریبِرا^۲ که این کتاب را یکی از شاگردان ابن قوطیه تدوین نموده، باطل شمرده است.

فصل پنجم: گزارش پراکندگی عرب فتح در اندلس به وسیله ابن حزم: کتاب منازل عرب فتح در اندلس

ابن حزم اندلسی در جمهره انساب العرب، طبقات و قبایل عرب و افراد سرشناس و خاندان‌های مهم عرب را که در جریان فتوحات وارد اندلس شده‌اند، همراه با انتشار و محل اسکان آنها در اندلس آورده است و پراکندگی عرب فتح در سراسر اسپانیا را ترسیم کرده است، برای نمونه

1. Wittiza

2. Ribera

می‌نویسد: بنوزید، غافقی‌ها در کنار رود بزرگ اشبیلیه ساکن شدند، افرادی از دو جناح حاضر در جنگ صفین نیز در اشبیلیه ساکن شدند (ابن حزم، ۲۰۰۷، ص ۳۲۹، ۳۹۲ و ۴۱۲)، به نوشته او دار بنی‌هوازن، دار ذی‌رعین در شهر ریه اندلس است و خانواده بنونمر و منصور در ثغر اعلی، منزل گرفتند (همان، ص ۳۰۲ و ۳۸۸). گویا او کتاب مستقلی در منازل عرب فتح در اندلس داشته است (همان، ص ۴۴۳ و ۴۷۴) و نیز در کنار انتشار عرب از پراکندگی بربر فتح در مناطق مختلف اندلس نیز سخن گفته است (همان، ص ۴۹۸ و ۵۰۲) این بخش از اثر ابن حزم را می‌توان گزارش کلاسیک از فتوحات عرب در اندلس به شمار آورد.

باب دوم

منابع و مآخذ و تاریخ‌نگاری حکومت ادریسیان

فصل اول: ادریسیان در منابع شرقی و غربی

ادریسیان سلسله‌ای بربر بودند که از سال ۱۷۲ تا ۳۷۵ق، در مغرب اقصی^۱ و اوسط حکومت کردند. این سلسله نخستین دولت شیعی در غرب جهان اسلام را تأسیس کردند. بنیانگذار این سلسله، ادریس، از نوادگان امام حسن علیه السلام است. حجم فعالیت‌های سیاسی و علمی و عمرانی آنها به حدی بود که بخشی از تاریخ مغرب را رقم زدند و آثار آنها در تاریخ اسلام همچنان باقی است. این دولت که بکری آن را در فهرست دولت‌های مغربی پس از فتح نوشته است، دارای کتاب تاریخ خاص با نام تاریخ الأدارسه، از قاضی فاس «محمد بن عبدالملک» بوده‌اند که مفقود است و نویسنده کتاب بیوتات فاس الکبری به آن اشاره کرده است. ادریسیان از جهت منابع، مورد اختلاف میان محققان غرب اسلامی بوده‌اند. تحقیقات فراوانی در کشورهای اسلامی و در میان خاورشناسان درباره آنها صورت گرفته است. منابع شرقی، همچون یعقوبی، طبری، ابن اثیر، ابن حوقل با ذکر شهرهایی که ادریسان ساخته‌اند، به حادثه مهاجرت ادریس به مغرب اقصی^۱ و تأسیس حکومت اشاره کرده‌اند، یعقوبی در البلدان، بر نسب علوی آنها تصریح کرده است و از پراکندگی شیعه در منطقه حکومتی ادریسیان سخن گفته است (یعقوبی، ۱۸۹۲، ص ۳۵۳). ادریسی و لئون افریقی نیز بنا بر همین دیدگاه، گزارش‌های جغرافیایی خود را تنظیم کرده‌اند و بکری نیز از پراکندگی شیعیان بجلیه و قتل عام آنها به دست مرابطین در منطقه دولت ادریسی نوشته است (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج ۱، ۹۱؛ ادریسی، ۱۹۹۴، ج ۱، ص ۲۲۸). گزارش کتاب مقالات الاسلامیین در مورد شهر قم و طنجه مؤید این مطلب است، این کتاب میزان پراکندگی و غلبه شیعه در طنجه و شهرهای ادریس و در شهر قم در پایان قرن دوم هجری، را یکسان دانسته است (اشعری، ج ۱، ص ۶۴).

فصل دوم: نسب ادریسیان در منابع

بنا به اهمیت نسب ادریسیان، مجموعه بسیار بلندی از کتاب‌های رجال و حدیث انساب شرقی و مغربی، به نسب شیعه ادریسی پرداخته‌اند؛ از جمله مهم‌ترین آنها عقیقی (د۲۷۷ق)، بخاری (د۳۴۶ق)، کلینی (د۳۲۹ق)، صدوق (۳۸۰)، ابن حزم (۴۵۶)، نجاشی (د۴۶۵ق)، طوسی (د۴۶۰ق) رازی (د۶۰۶ق) هستند. منابع اسماعیلیه و زیدیه اخبار بسیاری در خصوص ادریس و دولت او دارند. نمونه‌ای از این اسناد همان قدیمی‌ترین سند و وثیقه در خصوص دولت ادریسی، است که در حقیقت رساله و نامه دعوت امام ادریس اول است که منشور دعوت اسلامی از سوی او خطاب به مردم بربر مغرب محسوب شده است، این رساله را نخستین بار، در کتاب المرجع الشافی از منابع زیدیه آمده است و آن را استاد علال الفاسی در مجله التضامن (ش ۳، سال اول، ص ۱۵۱-۱۵۴) منتشر کرد. بخشی از نص نامه دعوت امام ادریس اول به مردم مصر موجود است که در جزء دوم کتاب سیره امام یمن محمد بن قاسم آمده است و این قطعه در کتاب المغرب العربی فی العصر الوسیط آمده است و در دارالکتاب البیضاء (ص ۱۸) منتشر شده است (منونی، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۲۳). عمدة الطالب، نسب ادریسیان نخستین را از کتاب السفره که از سوی ابوطالب احمد بن عیسی، نوه امام ادریس اول، تدوین شده بود، آورده است (منونی، ۱۹۸۳، ج ۲، ص ۲۷). ابن خلدون از دیدگاه انتقادی به گزارش منابع پیش از خود درباره نسب ادریسیان پرداخته است و اصالت علمی آنها را انکار و با تردید جدی مواجه ساخته است. مطالب انتقادی ابن خلدون در تأیید نسب ادریسیان، دلیل بر استمرار نزاع در نسب آنها در عصر اوست.

از نکات مورد اختلاف درباره ادریسیان که قضاوت منابع در مورد آن به روشنی آشکار است، مسئله عربی یا بربری بودن دولت ادریسی است. دولت ادریسی به وسیله اکثریت بربر روی کار آمد و به وسیله بربرها استوار شد و حدود دویست سال دوام یافت، اما بسیاری از منابع معاصر آن را الدولة الادریسیه العربیه نامیده‌اند؛ از جمله کتاب تأسیس اول دولة عربیه اسلامیة فی المغرب الاقصی (۲۰۰۸م)، از اکینخ، به آن لقب عربی داده است.

فصل سوم: فرهنگ مادی و تمدنی ادریسیان در مأخذ

قسم اول: سکه‌های ادریسی

دولت ادریسی، باعث پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلامی در مغرب اقصی^۱ شد و شهرهای جدید بنا کرد و نهضت شهرسازی در عصر ادریسی در مغرب برپا شد. منابع گزارش‌هایی از وجود

چندین دارالضرب در بیشتر شهرهای دولت ادریسی در مغرب اقصی^۱ و اوسط آورده‌اند و مجموعه کاملی از مسکوکات ادریسی، که میراث تشیع در مغرب است، وجود دارد. این مسکوکات را در گزارشی طولانی، ابتدا اوستاش^۱ در سال ۱۹۷۱م، در فرانسه منتشر کرد، با عنوان *Corpus de Dirhams Idrisites et Contemporatins*. این کتاب منبع تاریخ ادریسی است که تصویر ۴۷۵ سکه ادریسی را آورده است (منونی، ۱۹۸۳، ج ۲، ص ۲۴). این کتاب به سال ۱۹۷۰-۱۹۷۱م، در رباط در ۳۹۳ صفحه منتشر شده است. چند کتاب و کاتالوگ دیگر درباره سکه‌های ادریسی وجود دارد که گزارشی محدود از برخی مسکوکات ادریسی است که منابع ادریسی را از جهت سکه‌شناسی، غنی ساخته است. از جمله این آثار، کتاب *Monnaies Inedites des Idoistide* است که به وسیله معماری در سال ۲۰۰۶م در فاس منتشر شده است و کتاب *النقود الاسلامیة المحفوظة فی المتحف الیونانی والرومانی بالاسکندریه*، نوشته عاطف منصور که در سال ۲۰۰۷م، در مصر انتشار یافته است. در کاتالوگ "Lavoix" نیز تصاویری از مسکوکات ادریسی آمده‌اند. این مسکوکات دارای علائم و رموز و نمادهای ویژه‌ای هستند. بسیاری از آنها نمادهای واضح شیعی مانند شعار وصایت حضرت علی علیه السلام دارند. در برخی منابع مغربی، نمادهای چندین سکه ادریسی بررسی و تحقیق شده و برخی آثار هنری عصر ادریسی ذکر شده‌اند.

قسم دوم: شمشیر و منبر عصر ادریسی

آثار مادی بسیاری از دوره ادریسیان در مغرب در موزه‌ها وجود دارد، مهم‌ترین این آثار مادی منبری چوبی است که تصویر واژه «الامام ادریس» روی این منبر حک شده است و گزارشی در مورد آن در کتاب *تاریخ العمارة الاسلامیة* آمده است (اسماعیل، ۱۹۹۲، ص ۳۵۲). آثاری دیگر از عهد ادریسی باقی مانده است؛ از جمله شمشیر حضرت علی علیه السلام که ادریس با خود به مغرب برد. پیرامون این شمشیر، صدها قصیده و متن اولی فنی از ادبای مغرب از چندین قرن پیش تولید شده‌اند که بخش عمده‌ای از ادبیات غرب اسلامی هستند که از آنها با عنوان *ادب السیف* یاد شده است و جزء مهم‌ترین میراث معنوی ماندگار شیعی در غرب اسلامی‌اند. برخی اشیای دیگر ساخت عهد ادریسیان، مانند کمان و برخی سلاح‌های سبک نیز از آثار مادی عصر ادریسی‌اند که در موزه لوور پاریس همراه چند صندوق چوبی با منبت‌کاری هنری عصر ادریسی باقی مانده‌اند.

1. Daniel Eustache

قسم سوم: شهرهای ادریسی

مهم‌ترین آثار مادی ادریسیان، شهرهایی هستند که آنها بنا کردند، برخی از این شهرها به نام بزرگان تشیع و با مفاهیم شیعی بوده‌اند، از جمله این شهرها که تاکنون باقی‌اند، شهری به نام امام علی علیه السلام است. این شهر به نام «العالیه» است و یکی از دارالضرب‌های ادریسیان در آن بوده است، به‌طور کلی می‌توان گفت بقایای ادریسیان که خود را در مغرب اقصی^۱ اسکان دادند، با شهرسازی نوعی هم‌گرایی جمعیتی در جوامع شیعی ایجاد کردند.

قسم چهارم: اختلاف در مذهب ادریسیان

در مذهب ادریسیان نیز در منابع اختلاف است. بسیاری از محققان اسلامی و اروپایی معاصر در موضوع ادریسیان به این حقیقت که در تاریخ‌نگاری مذهب ادریسی تغییر رخ داده است، اعتراف دارند؛ زیرا در حالی که منابع پیش از دولت بنی‌مرین، ادریسیان را شیعه توصیف کرده‌اند، اما منابع پس از حکومت بنی‌مرین، ادریسیان را سنی توصیف کرده‌اند. یک تحقیق معاصر خاورشناسی از بک^۱ به این مطلب رسیده است که به وسیله دانشجوی ارشد تاریخ تمدن که نگارنده استاد مشاور وی بوده است، مورد استفاده و ارجاع قرار گرفت (اللغمیش، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ص ۱۲؛ به نقل از: H. L. Beck). مطلب یادشده مؤید به عبارت متن کتاب‌های یعقوبی، ابن حوقل، مقدسی، یاقوت، ابن خلدون و دیگر منابع تاریخی و جغرافیایی متقدم است که بر تشیع ادریسیان تصریح کرده‌اند و تصریح همه این آثار با علائم سکه‌های ادریسی که واژه «علی» را نخستین بار روی مسکوکات خود ضرب کرده‌اند، مورد تأیید قرار می‌گیرد (شهیدی پاک، ۱۳۸۹، ص ۱۸۴ و ۱۹۰).

قسم پنجم: مصادر تاریخ ادریسیان به صورت تاریخ محلی فاس

در تاریخ‌نگاری ادریسیان مصادری بر محور توصیف شهر فاس وجود دارند که در واقع تاریخ محلی شهر فاس — مرکز قدرت ادریسیان — هستند. مهم‌ترین این مصادر عبارت‌اند: روض القرطاس، نوشته علی بن محمد فاسی (۷۲۶ق) مهم‌ترین منبع مغربی دولت ادریسی است که در قالب تاریخ تخصصی محلی فاس، ادریسیان را وصف کرده است. همچنین البیان المغرب فی

1. Beck

أخبار المغرب، تاریخ سیاسی دولت ادریسی در آینه قدرت‌های معاصر است و تاریخ افریقیة والمغرب، از رقیق قیروانی، چگونگی روی کار آمدن ادریسیان و آغاز شکل‌گیری آنها را (منونی، ۱۹۸۳، ج ۲، ص ۲۱) به صورت یک رویداد محلی وصف کرده است. زهرة الآس فی بیوتات اهل فاس، از کتانی (د ۱۳۵۰ق) و تحفة الایکاسکه، معرفی بخشی مهم از تاریخ محلی دولت ادریسی براساس خانواده‌نگاری است. این اثر از منابع مهم تاریخ محلی در مغرب اقصی است و فهرستی از آثاری را که خانواده شرفای کتانی درباره دولت ادریسی نوشته‌اند، آورده است که مهم‌ترین آنها کتاب الدرّ النفیس والنور الانیس فی ترجمة الإمام ادریس بن ادریس، از امام احمد بن عبدالحی الحلبي، جدّ اشرف کتانی حلبی (د ۱۲۰ق) و... (کتانی، ۲۰۰۲، ص ۱) است. او از یازده کتاب در این باره نام برده است. تحلیل منابع جدید غربی از جمله مادلونگ را که در اندیشه ادریسیان درباره امامت به خطا رفته است، باید به مدارک اولیه ارجاع داد. او ادریسیان را در شمار مدعیان مهدویت قلمداد کرده است (مادلونگ، ۱۳۸۷، ص ۳۰۲).

باب سوم

منابع تاریخ‌نگاری دولت اعلی (۱۸۴-۲۹۶ق)

فصل اول: مصادر شرق و غرب اسلامی و انعکاس آن در تاریخ دولتی اعلی

دولت اعلی دولتی شرقی - مغربی و نیز عربی - ایرانی است که در مغرب ادنی در آفریقه و به سال ۱۸۴ق، برای تأمین منافع سیاسی، نظامی، فرهنگی و مذهبی خلافت عباسی تأسیس شد. این دولت دریایی که بر سواحل مدیترانه غربی حکومت می‌کرد. نقش سیاسی مهمی در غرب اسلامی داشت، بنای دولت اعلی نشانه توسعه تمدن اسلامی و ایرانی در غرب جهان است. توسعه قدرت دریایی مسلمانان در عهد این دولت صورت گرفت. میراث انبوه نوشته‌های شرقی از جمله طبری و ابن اثیر و مغربی جزء مصادر اولیه این دولت‌اند. در منابع تاریخ عمومی شرقی و غربی گزارش تاریخ دولت اعلی در دسترس است. ابن اثار در الحلة السیراء و ابن خلدون در العبر و ابن خلکان در وفيات الاعیان و بسیاری از کتاب‌های تراجم، زندگینامه امیران دولت اعلی را آورده‌اند.

فصل دوم: دولت اعلی در منابع معاصر، پرونده باز دولت اعلی

نخستین تحلیل‌های معاصر از تاریخ بنی‌اعلب، با عنوان «بربرهای شرقی در زمان سلسله بنی‌اعلب» و مقاله ادريس با عنوان «زندگی معنوی و اداری در قیروان در دروه بنی‌اعلب و فاطمیان» منتشر شده است (سوازه، ۱۳۶۶، ص ۴۰۳). از منابع معاصر، کتاب الاغالبه و سیاستهم الخارجه، به سال ۱۹۷۲م، از سوی محقق مصری محمود اسماعیل عبدالرزاق تحلیل جامعی از دولت اعلی براساس مجموعه بسیاری از منابع عربی و لاتین انجام داده است. در کتاب ورفات، گزارش‌های جامعی از حرکت فرهنگی و علمی عصر اعلی آمده است. از ویژگی‌های مهم دوره اعلی از حیث منابع تاریخ‌نگاری آن، باز بودن پرونده نقد منابع این دولت است. از محققان معاصر عرب دکتر ممدوح حسین با نگارش آفریقه فی عصر الأمیر ابراهیم الثانی الأعلی قراءه

جدیدة تکشف افتراءات دعاة الفاطميين، به نقد روایات مربوط به برخورد فاطمیان و ابراهیم دوم پرداخته است (حسین، ۱۹۹۶، ص ۱۰۷).

فصل سوم: میراث مادی اغالبه

میراث مادی اغلبیان، امروزه در کشور تونس، در بسیاری از قلعه‌ها و رباط‌ها، از جمله رباط المنستیر (۷۹۶ق)، فسقیة الاغالبه و جامع قیروان و... هنوز باقی مانده است.

فصل چهارم: طبقات علمای افریقیه

ابوالعرب محمد بن احمد افریقی قیروانی (د ۳۳۳ق / ۹۴۵م) پیشوای طبقات و تراجم‌نگری علمای افریقیه با خلق سه اثر طبقات علمای افریقیه و طبقات اهل قیروان و کتاب الضعفاء است (سزگین، ۱۹۸۳، ص ۲۳۶).

باب چهارم

منابع تاریخ‌نگاری عصر امویان اندلس

فصل اول: تاریخ‌نگاری دولتی اموی

دوره امویان اندلس، آغاز نوعی خاص از تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی است. که به شکل کاملاً دولتی برای نگارش تاریخ دولت امویان ایجاد شده است و از آن دوره به عنوان آغاز تدوین تاریخ عربی در اندلس یاد کرده‌اند (طه، ۲۰۰۴، ص ۱۰۰). پرچمدار این‌گونه تاریخ‌نگاری، عبدالملک بن حبیب (۱۷۴ق/۷۹۰م) است که در کتاب خود با نام التاریخ آن را آغاز کرده است. او گزارش مفصل عصر اموی اندلس را با دید انتقادی از این سلسله آورده است. سعید بن عفیر (۲۲۶ق) که کتابی در تاریخ اندلس نوشت. کتاب اخبار مجموعه، از مؤلفی ناشناس که اخبار اندلس تا دوره عبدالرحمن ناصر اموی را در بردارد، از نخستین منابع تاریخ اندلس در عصر اموی است. عریب بن سعید (سارتن، ۱۳۸۳، ص ۶۰۴۱، ۶۰۷۱ و ۶۰۷۳) و سپس ابن قوطیه، در تاریخ افتتاح اندلس، از منابع معتبر شناخت امویان اندلس اند و کتاب آن دو در زمره منابع ویژه دولت اموی اندلس است. کتاب او از فتح تا پایان دولت عبدالله بن امیرمحمد اموی را دارد.

فصل دوم: عنوان‌های اصلی تاریخ‌نگاری عصر اموی اندلس

در تاریخ‌نگاری دولتی عصر اموی در اندلس، نقش خانواده رازی در قرن چهارم هجری در نگارش تاریخ امویان استثنائی است. محمد بن موسی رازی، بازرگان ایرانی که در سال ۲۵۰ق/۸۶۴م، به اندلس رفت و حامل نامه امیر اغلبی ابراهیم بن احمد برای استحکام روابط میان امویان اندلس و اغالبه بود. وی در اندلس ساکن شد و آثاری در تاریخ اندلس از جمله اخبار ملوک اندلس که به زبان قشتالی و پرتغالی است تدوین کرد (سزگین، ۱۹۸۳، ص ۲۴۷ و ۲۵۰)

که ویژگی عمده آنها تکیه بر تاریخ‌های لاتینی و عربی موجود در اندلس بود و از مصادر اندلسی استفاده کامل برد. او از اصبع کاتب اشبیلی به عنوان حافظ اخبار امویان نام برده است و رازی از او استفاده کرده است (طه، ۲۰۰۴، ص ۴۰؛ ابن‌عذارى مراکشی، ۱۹۸۰، ج ۲، ص ۱۲۹). کتاب اخبار اندلس، از ابن‌کردبوس و صلة السمط، از ابن‌شماط، دو نص اندلسی حاوی اخباری جدید درباره‌ی اندلس هستند، بخش اول کتاب اخبار اندلس بخشی از نص کتاب الاکتفاء فی اخبار الخلفاء است. چند قرن پس از امویان اندلس، منابع تاریخ‌نگاری عصر آنها به وسیله مورخان کلاسیک غرب اسلامی، تدوین شد و ابن‌عذارى مراکشی بهترین تدوین کلاسیک از دولت امویان اندلس را انجام داد. مراجع او، مصادر مفقود دولت امویان اندلس هستند که به عنوان مورخ دولتی، تاریخ امویان اندلس را تدوین کرده‌اند.

فصل سوم: ابن‌حزم، مورخ دولت اموی

ابن‌حزم اندلسی معاصر مقرب امویان، منبع اصلی نسب امویان و وابستگان آنها است و پراکندگی خاندان اموی و موالی آنها در نقاط مختلف اندلس را با ذکر جزئیات آورده است. ابن‌حزم که از عناصر سیاسی اواخر امویان است، کار گسترده‌ای را در ثبت اوضاع معاصر خود انجام داد از جمله کارهای او، نقط‌العروس است آثار او تصویری از اوضاع ملوک الطوائف اندلس است، که خود او از بنیانگذاران یکی از دول کوچک ملوک الطوائف در قرطبه است، اثر او الفصل، که شرح آن می‌آید، مهم‌ترین اثر تاریخ فرق، براساس خواسته سیاسی - عقیدتی امویان است؛ او در این کتاب اعتقادات مذهبی تشیع را نقد و رد کرده است. این اثر جزء منابع اصلی فرقه‌شناسی اسلامی است، که در قرون وسطا تولید شده است. در واقع ناقد مصادر تشیع هست او در الفصل روایات متواتر نزد فریقین مربوط به ولایت حضرت علی علیه السلام را با طرح مطالب واهی انکار کرده است. از جمله احادیثی که در منابع اهل سنت نیز دارای تواتر است و به تصریح آنها افراد ثقه آن را نقل کرده‌اند حدیث «من کنت مولا...» است که ابن‌حزم می‌نویسد: از طریق صحیحی نرسیده است (ابن‌حزم، ۲۰۰۷، ج ۳، ص ۷۱). تاریخ‌نگاری معاصر عرب، از جمله آثار حسین مونس، با حمایت از مواضع ابن‌حزم در مورد امویان اندلس، از او با عنوان نوری در تاریکی اندلس یاد کرده‌اند (شهیدی پاک، ۱۳۹۶). این موضع حسین مونس درباره‌ی یکی از مهم‌ترین مصادر تاریخ‌نگاری غرب اسلامی، حاکی از استمرار اموی‌نگاری در مورد تاریخ مغرب و اندلس و افریقیه است.

فصل چهارم: کتاب المقتبس فی اخبار الاندلس

این کتاب از ابو حیان ابومروان، حیان بن خلف بن حسین الأموی بالولاء القرطبی (۴۶۹ق/۱۰۷۶م) منبع معتبر تاریخ امویان اندلس است (منونی، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۲۱). جلد پنجم نسخه خطی این کتاب به خط اندلسی عتیق و ملیح و واضح که شامل عصر عبدالرحمن سوم و فتنه ابن مسرّه و اخبار عبدالرحمن ناصر و شعرای عصر اوست. از سال ۳۰۰ تا ۳۳۰ق است که ۳۴۹ صفحه دارد و در کتابخانه ریاط موجود است (منونی، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۲۱ و ۲۲).

فصل پنجم: آثار مادی دولت اموی اندلس

موزه‌های اروپایی، شاهد آثاری از عصر اموی اند، افزون بر این، به علت حضور دو‌یست‌ساله امویان در اندلس، که بخشی از آن در عصر حکم و عبدالرحمن ناصر، عصر شکوفایی و عمران در اندلس، به‌ویژه در قرطبه پایتخت آنها بود، بناهایی شکوهمند ساختند که برخی از آنها از جمله کاخ الزهرا و محراب طلایی آن تاکنون باقی است و قرن‌هاست که بخشی از بودجه گردشگری دولت اسپانیا از آن تأمین می‌شود.

فصل ششم: شورش‌نگاری اندلس در منابع تاریخ‌نگاری دولتی

حجم شورش‌های اندلس و مغرب، به حدی است که بسیاری از منابع کلاسیک نخستین تاریخ‌نگاری غرب اسلامی، بخشی از گزارش‌های خود را به اخبار شورش‌ها اختصاص داده‌اند؛ از جمله ابن قوطیه و ابن عذاری مراکشی به صورت سالشمار، بخشی از آثار خود را به گزارش شورش‌ها در شهرهای اندلس و مغرب و معرفی شخصیت و افکار و اهداف و سرانجام شورشیان پرداخته‌اند. البیان المغرب، شورش‌ها را به صورت سالشمار^۱ منظم و به صورت سال‌شمار بیان کرده است. ابن خلدون در العبر و ابن خطیب در اعمال الأعلام و مقری در نفع الطیب، گزارش‌هایی مفصل از شورش‌ها آورده‌اند. ابن حزم در جمهره و در الفصل، به پراکندگی شورش‌ها و عقاید رهبران و پیروان شورش اشاره نکرده است.

به علت شمار بالای شورش‌ها و تأثیر آنها در شکل‌گیری حوادث غرب اسلامی، برخی محققان آثار مستقلی در جمع‌آوری و تحلیل این شورش‌ها پدید آورده‌اند. یکی از خاورشناسان

جدید، آلفرد بل است که کتاب مستقل در فرقه‌ها و خوارج تدوین کرده است، او در الفرق الاسلامیه فی شمال الافریق، شورش‌های شمال آفریقا را یادآور شده و به عقاید و ایدئولوژی سیاسی آنها اشاره کرده است. و خاورشناس دیگر مادلونگ است که با تدوین کتاب مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی، برخی شورش‌ها و جریان‌های غرب اسلامی را ذکر کرده است.

فصل هفتم: شورش‌های اندلس و مغرب در منابع خاورشناسی

شورش‌های اندلس و مغرب بیشتر مورد توجه خاورشناسان قرار گرفته‌اند و آنها کوشیده‌اند از آنها با عنوان قیام ملی در اندلس و قیام نژادی بربر علیه عرب در مغرب یاد کنند. دوزی، از قیام ابن حفصون با نام «شورش ملی مردم اندلس علیه عرب» یاد کرده است و چندین مقاله درباره «شخصیت تاریخی سید» از پروونسال و مقاله «السید» از «مناندر پیدال»^۱ (سوازه، ۱۳۶۶، ص ۴۰۰) به نگارش درآمده است. کتاب اخبار اندلس ابن کردبوس، در مورد السید قمیطور و حوادث بلنسیه در زمان او (۴۷۸-۴۹۵ق/۱۰۸۵-۱۰۱۲م) اخباری دارد که از مورخ اندلسی ابن علقمه (د۵۰۹ق) از کتاب او البیان الواضح آورده است که اصل آن مفقود است (ابن کردبوس، ۱۹۷۱، ص ۱۱).

فصل هشتم: خوارج‌نگاری در مصادر مغرب معاصر امویان

دولت امویان با خوارج مغرب ارتباط داشتند و منابع تاریخ مغرب به آنها اشاره کرده‌اند. درباره خوارج، البیان المغرب اخبار آنها را به صورت سالشمار آورده است و در منابع شرقی، ابن اثیر اخبار خوارج غرب اسلامی را به صورت سالشمار نقل کرده است. تاریخ بنی‌رستم از ابن الصغیر، از تک‌نگاری‌هایی است که درباره خوارج اباضیه وجود دارد. کتاب ازهار الریاضیه از بارونی و کتاب السیر از الشماخی (۸۶۵ق) و سلاوی در الاستقصاء و نیز معجم الاعلام الاباضیه از منابع متأخر خوارج اباضیه‌اند. که تاریخ خوارج اباضیه، عقاید و رجال و پراکندگی آنها را ذکر می‌کنند. خاورشناسان به اباضیه و دیگر خوارج توجه بسیاری مبذول داشته‌اند؛ از جمله: کتب فرقه اباضیه، از موتیلنیسلی (۱۸۸۵م) و استروتمان در بربرها و اباضیه (۱۹۲۸م) و بکری در پیوستن بربرها به خوارج، جنبه‌هایی از دولت رستمیان (۱۹۲۷م) و جنبش ابویزید در قرن دهم، از لوتورنو و کتاب توزیع جغرافیای اباضیه در آفریقای شمالی، در ۱۹۷۵م (سوازه، ۱۳۶۶، ص ۴۰۳).

1. R. Menedez Pidal

فصل نهم: خوارج‌نگاری مغرب دوره اموی به وسیله منابع معاصر

از جمله نویسندگان معاصر که تحقیق مستقلی درباره خوارج غرب اسلامی داشته‌اند، دکتر اسماعیل در کتاب الخوارج فی المغرب الاسلامی است و دو نویسنده معاصر دیگر که درباره وضع خوارج در مغرب دوره اموی نوشته‌اند، الزاوی و حسین مونس هستند که جدیدترین تحقیقات را درباره خوارج ارائه کرده‌اند.

فصل دهم: تاریخ‌نگاری یهود در مصادر و منابع مغرب و اندلس

از حوادث اندلس و مغرب دوره اموی موقعیت یهود و برخورد دولت عربی اموی با آنهاست. درباره وضعیت اقلیت یهود در مغرب و اندلس، البیان المغرب گزارش‌های سالشمار از وضع یهود در غرب اسلامی آورده است. منابع جدید کتاب تاریخ یهودیان در اسپانیای اسلامی، کتاب نظر نویسندگان قرن یازدهم در مورد یهودیان غرناطه و کتاب دوجلدی مدجنون، از کاگیاس (۱۹۴۸م) و کتاب چهارجلدی مستعربان، از پالنسیا و کتاب مسلمانان دولت غرناطه (سوازه، ۱۳۶۶، ص ۴۰۷-۴۰۹) قابل ذکر هستند.

باب پنجم

تاریخ‌نگاری فاطمیان در افریقيه و مغرب

فصل اول: تاریخ‌نگاری فاطمیان در مغرب

دولت فاطمی که حدود هشتاد سال در افریقيه حکومت کرد، آثار مکتوب و مادی در این سرزمین، از خود بر جای گذاشت، برخی از میراث فاطمیان در این منطقه به‌طور مستقل یا پراکنده در میان منابع تاریخ‌نگاری غرب اسلامی وجود دارند؛ منابع رسمی و دولتی فاطمیان در تألیفاتی مانند آثار قاضی نعمان از جمله، افتتاح الدعوه، آمده‌اند که گزارش‌هایی دربارهٔ شکل‌گیری نخستین روز دولت فاطمی در مغرب آورده‌اند.

فصل دوم: از منکرین تا مثبتین فاطمیان در منابع مغربی

ابن عذاری مراکشی به صورت سالشمار آنها را ذکر کرده است. گزارش او از این مرحله فاطمیان با تعصب بسیار تند و با انکار نَسَب فاطمیان و ادعای قدح در آن همراه است. ابن خلدون در العبر و مقریزی در اتعاظ الحنفاء داستان ورود داعیان فاطمی به مغرب را متمایل به گزارش‌های شیعی ذکر کرده‌اند؛ و از نسبت دادن اباحی‌گری به فاطمیان در دورهٔ حکومت آنها در افریقيه دوری جسته‌اند. ابن اثیر نیز اخبار پیدایش فاطمیان در مغرب را نزدیک به گزارش‌های شیعی آورده است. در منابع جغرافیایی ادریسی و حمیری نیز با گزارش‌های شیعی اخبار پراکنده فاطمیان در مغرب را ذکر کرده‌اند. در منابع جدید، الیعلای در کتاب خود تاریخ الخلفاء الفاطمیین بالمغرب، بخشی از کتاب داعی ادریس عمادالدین (د ۸۷۲ق/ ۱۴۸۸م) را تحقیق کرده است که گزارش مفصل دوره افریقيه - مغربی فاطمیان است و گزارش کاملی مطابق روایات و گزارش‌های شیعه از افریقيه در قرن چهارم هجری دارد.

فصل سوم: تاریخ‌نگاری دولت‌های وابسته به فاطمیان در مغرب در مصادر مفقودشده

پس از سقوط فاطمیان در مغرب، و افریقیه، قدرت آنها در دوره بنی‌زیری، استمرار یافت و حاکمیت سیاسی آنها در آن منطقه اعمال شد. از جمله گزارش دولت آنها در آثار ابن جزار طیب قیروانی (د ۳۹۵ق)، مُقرب دربار زیریان با عنوان کتاب اخبار الدولة (الفاطمیه) و کتاب التعریف بصحیح التاریخ که یاقوت حموی از آن نقل کرده آمده است. ابن رشیق قیروانی (د ۴۵۶ق) که مدت طولانی رئیس دیوان رسائل در دولت زیریان بود که کتاب تاریخ قیروان یا میزان الدول را به او نسبت داده‌اند. این کتاب مصدر، ابن خلدون، ابن حماد، ابن عذاری مراکش، ابن شداد، سخاوی، شماخی، صفدی و بسیاری دیگر از مورخان شرقی و غربی در نگارش تاریخ عصر فاطمی در مغرب و بنی‌زیری در افریقیه بوده است و کتاب مفقود الدیباچه فی مفاخر صنهاجه، از ابوالصلب امیه بن عبدالعزیز (د ۵۲۹ق) که سه خلیفه آخر صنهاجی را مدح کرد؛ و کتاب مفقود ابن شداد الجمع والبیان فی اخبار المغرب والقیروان وابسته خلیفه چهارم دولت بنی‌زیری، که کتاب او مصدر ابن خلکان، تیجانی و ابوالفداء و نویری و مقریزی در اخبار افریقیه عصر زیری است. ریاض النفوس از ابوبکر المالکی (د ۴۵۳ق) و کتاب تاریخ قیروان از رقیق قیروانی (د ۴۱۷ق) (سزگین، ۱۹۸۳، ص ۲۴۳).

کتاب مفقود ابن حماد (د ۶۲۸ق) که ابن اثار از آن نقل کرده است و مصدر ابن خلدون و کتاب مفاخر بربر است، افاده‌کننده تاریخ بنی‌حماد و بنی‌زیری است. ابن عذاری در البیان المغرب، اخبار دولت بنی‌حماد و بنی‌زیری را براساس بسیاری از منابع مفقود دولتی به صورت سالشمار آورده است. ابن خلدون نیز در العبر درباره اخبار بنی‌حماد و بنی‌زیری به منابعی که مفقود هستند ارجاع داده است.

فصل چهارم: مصادر رسمی تاریخ‌نگاری فاطمیان

مصادر رسمی دولت فاطمی، مانند آثار قاضی نعمان، آثار قضاعی مصری (د ۴۵۴ق) نیز حاوی اخبار دولت بنی‌حماد و بنی‌زیری‌اند و کتاب سیره الاستاذ جوذر و کتاب ابن صیرفی، کاتب دیوان انشای فاطمی (د ۴۲۰ق) با عنوان الاشارة الی من نال الوزاره، افاده‌کننده آثار فاطمیان در مغرب‌اند و ابن میسر مصری (د ۶۷۷ق) در ادامه کار المسبجی مصری (د ۴۲۰ق)، کتاب قضاة مصر و الحولیات المصریه را نوشت. آثار مصری همچون خطط مصر، اتعاظ الحنفاء، النجوم الزاهره، سجلات متصریه، دیوان و سیره داعی الدعاة و نهایة الإرب و نیز مورخانمانند ابن حوقل و بکری، اخبار مفید دولت صنهاجی در افریقیه را آورده‌اند. الاستبصار از مؤلفی مجهول (د ۵۸۷ق) در عصر زیری به نگارش درآمده است.

فصل پنجم: منابع مادی دولت فاطمی

از جمله منابع مادی دوره فاطمیان که شمار بسیاری از آنها وجود دارند، مسکوکات عصر فاطمی و دولت‌های وابسته آنها در مغرب و افریقه و سیسیل هستند و ماس لاتری و هازال و Roy، اسناد و مسکوکات عصر زیری (ادریسی، ۱۹۹۲، ص ۱۳-۲۷) و نمادهای فرهنگ مادی را جمع کرده‌اند. مسکوکات دولت کلیبان در سیسیل که سکه به نام فاطمیان می‌زدند از سوی موزه لوور پاریس جمع‌آوری شده و به نمایش درآمده است و تصویر آن را نگارنده آورده است (شهیدی پاک، ۱۳۹۴).

فصل ششم: بازتاب تاریخ بربر در عصر زیری و بنی‌حماد در کتاب تاریخ سیاسی صحرا در افریقای شمالی

مختار بن حامد (د ۱۴۱۴ق) که تاریخ سیاسی صحرا در افریقای شمالی را نوشته است، تحقیقاتی پیرامون بربر و پراکندگی صنهاجه و دیگر قبایل بربر از عصر فینیقی پیش از اسلام و از دوره فتوحات تا دوره معاصر اواخر قرن بیستم براساس منابع متقدم انجام داده و به تاریخ افریقه در عصر زیری و بنی‌حماد اشاره کرده و بسیاری از عقاید خاورشناسان پیرامون اخبار سیاسی - اجتماعی مربوط به بربر را نقد کرده است (مختار، ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۳۱۴).

فصل هفتم: میراث فرهنگ و تمدن اسلامی سیسیل در دوره اسلامی

قسم اول: سیسیل در مصادر و منابع اسلامی

مسلمانان بیش از دویست سال (۲۱۵-۵۳۹ق) در سیسیل حکومت کردند، بخشی از میراث اسلامی در صقلیه مربوط به دوره اغالبه و فاطمیان و کلیبان است؛ در منابع رجالی از بسیاری از مردم صقلیه نام برده شده که بخشی از میراث مکتوب مسلمانان در غرب اسلامی را تولید کرده‌اند، از جمله از مازری و صقلی و ادریسی و ابن‌حمدیس صقلی، صاحب دیوان (آماری، ۱۸۵۷، ص ۵۴۷ و ۵۷۳) و کتاب مسائل صقلیه از ابن‌سبعین که آن را در پاسخ به امپراتور فردریک دوم حاکم صقلیه نوشت (همان، ص ۵۷۶)، عمادالدین اصفهانی، بخش ۶۳ کتاب خود را به شعرا و فضلالی جزیره صقلیه اختصاص داده و آثار آنها را ذکر کرده است؛ او از غلون صقلی و ابوحفص صقلی، فقیه نحوی و آثار آنها (همان، ص ۵۸۶ و ۵۸۷) یاد کرده است، ابن‌قطاع نیز جماعتی از شعرای جزیره صقلیه را در الدررة الحظیرة و المختار من شعراء الجزیره ذکر کرده است؛ مقریزی در کتاب المغنی، گزارشی از رجال صقلیه و آثار آنها از عهد اغلبی تا سقوط صقلیه

آورده است (همان، ص ۶۶۱ و ۶۷۰). سیوطی نیز در بغیة الوعاه، فهرستی از علمای نحو و ادبیات عرب صقلیه و آثار آنها دارد (همان، ص ۶۷۱ و ۶۷۸)؛ و کتاب الاطباء فی الامراض من الفرق الی القدم، از احمد بن عبدالسلام الصقلی (همان، ص ۶۹۷) و کتاب النجح فی التداوی من صنوف الامراض والشکاوی، از ابی سعید المغربی الصقلی (آماری، ۱۸۵۷، ص ۶۹۴) و نیز حاجی خلیفه در کشف الظنون، فهرستی از میراث مکتوب علمای صقلیه در معارف اسلامی را آورده‌اند (همان، ص ۶۹۹-۷۰۷)؛ در صدر این آثار که همواره از منابع جغرافیایی، مسلمانان و شاهکار علم جغرافیا در قرون وسطا است، از نزهة المشتاق فی اختراق الأفاق، محمد صقلی و ینبوع الحیة، از ابن عبدالله محمد صقلی در تفسیر است (همان، ص ۷۰۷).

واژه سیسیل در منابع تاریخ اسلامی و جغرافیایی جایگاه خاصی دارد؛ زیرا مسلمانان دوستانه حضور مستقیم و مستمر در سیسیل داشته‌اند، و واژه «صقلیه» بخشی از معجم واژه‌های اسلامی و عربی است که بار فرهنگی و تمدنی خاصی در حوزه تمدن غرب و شرق اسلامی دارد، و می‌توان آن را حد واسط تمدن غربی و شرقی اسلامی دانست و از سویی تمدن اسلامی و فرهنگ اسلامی، شکل متمایز پیدا کرد؛ به‌طوری که در فهرست تاریخ‌نگاری غرب و شرق اسلامی «مدخل و واژه» صقلیه در کنار دیگر مدخل‌های مربوط به فتوحات، جزء نخستین مدخل‌ها در تاریخ‌نگاری به‌ویژه در تاریخ‌نگاری فتوحات است، مغازی و اقدی بلاذری، ابن قتیبه دینوری و ازدی و رقیق قیروانی و نویسندگان العیون والحدائق، طبری، ابن اثیر و دیگر منابع شرقی از فتوحات صقلیه گزارش‌هایی آورده‌اند، نهایتاً الارب فی معرفه احوال العرب، از نویری یک بخش را به اخبار غرب اسلامی اختصاص داده است و در ضمن آن به اخبار صقلیه پرداخته است؛ اما در تاریخ‌نگاری غرب اسلامی، چندین تک‌نگاری با عنوان «تاریخ صقلیه» وجود دارد که اکنون فقط نام آنها به عنوان منابع و مآخذ اصلی تاریخ اسلامی آمده است. از جمله کتاب تاریخ صقلیه، از ابوعلی حسن بن یحیی فقیه صقلی، معروف به ابن خزار (م ۴۴۲ق/ ۱۰۵۰م) که یاقوت چهار بار در معجم البلدان و یک بار در معجم الادباء و قزوینی در دو کتاب خود از آن یاد کرده‌اند. ابوالفداء نیز از کتاب تاریخ جزیره صقلیه، تألیف حسن بن رشیق نویسنده تاریخ قیروان نام برده است و ابن‌واردان نیز از او یاد کرده است و در کتاب سومی نیز با عنوان تاریخ صقلیه، از ابن‌القطاع الصقلی، نیز از صقلیه یاد شده است و یاقوت در معجم البلدان ادعا می‌کند این کتاب را دیده است و از آن نقل کرده (یاقوت، ۱۹۷۹، ج ۳، ص ۴۱۹) و حاجی خلیفه از آن نام برده است، اما یاقوت در معجم الادباء از آن با نام ذیل تاریخ صقلیه یاد می‌کند. از کتاب چهارمی با

عنوان تاریخ صقلیه از ابی‌زید الغمری هم سخن به میان آورده‌اند که ابوالفداء و آماری و سخاوی و حاجی خلیفه نام آن را ذکر کرده‌اند: از جمله منابع نخستین دربارهٔ صقلیه، کتاب تاریخ جزیرهٔ صقلیه من حین دخلها المسلمون و اخبار ماجری فیها من اکروب و تبدیل الامراء و غیر ذلک، از نویسنده‌ای گمنام است که به عقیده محققان شخصی یونانی بوده است و با وجود متن و نگارش نادرست آن، شامل گزارش‌های بسیاری دربارهٔ صقلیه است، مؤلف در این کتاب حوادث را براساس سال‌های بیزانسی تنظیم کرده است.

در میان منابع عام، در حوزه مغرب و اندلس، کتاب اعمال الاعلام، از ابن خطیب در بخش سوم خود به اخبار صقلیه در دوره فتوحات و دوره اغالبه و کلیبان پرداخته است. اخبار ابن اثیر و ابوالفداء از صقلیه مشابه‌اند؛ قاضی نعمان در المجالس والمسایرات، روابط دولت فاطمی با صقلیه و مغرب و اندلس را در عهد معز ذکر کرده است، قاضی نعمان در کتاب افتتاح الدعوه، روابط سیاسی میان اغالبه و صقلیه و شورش‌های صقلیه در ایام عبیدالله مهدی را آورده است.

کتاب ابن الصیرفی با نام الاشارة فی من نال الوزاره، به روابط میان صقلیه و مصر و مغرب پرداخته و نیز کتاب تاریخ القرامطه، از ثابت بن انس، گزارش روابط جوهر صقلی را در شام آورده است و کتاب‌های مربوط به مصر، مانند اخبار مصر، از ابن میسر و اخبار ملوک بنی عبید و سیرهم، از ابن حماد و أخبار الدول المنقطعه، از ابن ظافر در بخش فاطمیان به اخبار صقلیه پرداخته‌اند.

بهترین منبع غنی از اخبار صقلیه، کتاب‌های تراجم و رجال، طبقات مغربی و اندلسی‌اند. این کتاب‌ها گزارش‌های بسیاری از اعلام و بزرگان صقلیه و مغربی و اندلسی و مصری ساکن آنجا دارند و حاکی از روابط فرهنگی میان صقلیه و دیگر بلاد اسلامی هستند؛ در رأس این کتاب‌ها، ترتیب المدارک و تقریب المسالک، از قاضی عیاض است که شرح حال بسیاری از بزرگان صقلیه را آورده است؛ و کتاب دیگر طبقات علمای مالکی، با نام دیباج المذهب فی معرفة اعیان علماء المذهب، از ابن فرحون است؛ برخی نویسندگان و محققان از جمله آماری خاورشناس؛ «اخبار مخصوص صقلیه» را در یکجا جمع‌آوری کرده‌اند، اثر آماری با نام المكتبة الصقلیه، جامع همه نوشته‌های پیرامون صقلیه است.

در بغیة الملتمس و صله و تکمله صله والحلة السیراء ابن ابار و معالم الایمان دباغ و طبقات علمای افریقه، از خشنی، و فیات الاعیان از ابن خلکان و سیر اعلام النبلاء از ذهبی، اخباری دربارهٔ صقلیه در ضمن گزارش رجال آنها وجود دارد. بیشترین گزارش در این موضوع، در منابع جغرافیایی است که دربارهٔ صقلیه؛ تاریخ محلی آن از حیث کمی و کیفی آمده است. این منابع

جغرافیایی و کتاب‌های سفرنامه از یعقوبی تا ابن جبیر و غرناطی آگاهی‌های سیاسی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فراوانی دارند، از جمله، ابن حوقل، است که در دوران کلیبان از وابستگان دولت فاطمی در سال ۳۶۲ق از سیسیل دیدن کرده است. او در کتاب صورة الارض تصویری از صقلیه دوره کلبی به دست داده است. جغرافی دانان و مورخان دیگر مانند یعقوبی، ادریسی، مقدسی، بکری، حمیری، ناصر خسرو، زهری، الانصاری، قزوینی، ابن سعید، نویسنده الاستبصار، ابن خردادبه، ابن وردی، حمدالله مستوفی، تیجانی و ابن جبیر نیز مطالبی در خصوص صقلیه آورده‌اند. از جمله اهمیت گزارش ابن جبیر بسیار بالاست، او تصویری از وضع آخرین بازماندگان مسلمان در صقلیه در آستانه سقوط اندلس و چند قرن پس از تصرف سیسیل به وسیله مسیحیان، نشان داده است.

از جمله منابع سیسیل‌نگاری آثاری هستند که دانشمندان مسلمان سیسیلی در ادبیات و معارف و علوم اسلامی، به‌ویژه در حوزه ادبیات عرب خلق کرده‌اند، برخی از این مصادر عبارت‌اند از: دیوان‌های شعر ابن مکی الصقلی و کتاب ابن القطاع با نام الافعال و مجموع شعر المبتنی و غوامضه از جزیره سیسیل است و کتاب شرح المختار من شعر که اصل کتاب متعلق به خالدین از دربار سیف‌الدوله حمدانی است. و کتاب المطرب من اشعار اهل المغرب است که اشاراتی به روابط میان صقلیه و مغرب دارد. همچنین کتاب‌های فهرست حوزه تشیع مانند الذریعه... و کتاب‌های فهرست کشف الظنون عن اسامی الکتب، از حاجی خلیفه و کتاب مفتاح السعادة و مصباح السیاده از طاش کبری زاده، مفید اطلاعاتی درباره موضوع صقلیه‌اند. در حوزه فرهنگ و تمدن، ابن‌العوام در کتاب الفلاحه اطلاعاتی پیرامون انتقال کشاورزی و روابط اقتصادی اندلس و صقلیه دارد. داوودی در کتاب الأموال اطلاعاتی اقتصادی پیرامون فعالیت‌های تجاری در سیسیل داشته و گزارش‌هایی در مشارکت اندلسی‌ها در فتح صقلیه دارد و نقش عرب در آبادی و کشاورزی در صقلیه را بازگو می‌کند. خطط مقریزی، اتعاط الحنفاء و کتاب الذخائر والتحف ابن زبیر و الجامع المفردات الادویه، از ابن‌بیطار و التحف والهدایا، از خالدین اخبار فرهنگی و تمدنی در خصوص صقلیه دارند، در کتاب‌های نسب برخی از آنها به نسب صقلی‌ها پرداخته‌اند از جمله در الدررة الحظیره که اخباری در زندگینامه بزرگان صقلیه دارد، اخبار تمدنی در مورد افرادی چون ادریسی، جغرافی‌دان عهد موحدی و طبیب عهد حفصی، صقلی در منابع تمدنی بازتاب داده شده است، و در آثار آنها که از محصولات تاریخ علم است، اخباری درباره سیسیل وجود دارد. گزارش ادریسی درباره صقلیه مواد اصلی تاریخ محلی صقلیه است.

قسم دوم: سیسیل در منابع خاورشناسی

طیف گسترده‌ای در میان خاورشناسان به صقلیه (سیسیل) پرداخته‌اند، از جمله ارشیبالد کویس در کتاب نیروی دریایی و بازرگانی در دریای مدیترانه و در کتاب عرب و روم و همچنین خاورشناس وازیلی اف، درباره صقلیه و نیز در کتاب *المکتبه العربیه الصقلیه*، از میخائیل آماری، که او در این کتاب همه نصوص مربوط به تاریخ سیسیل را که به صورت مخطوط منتشر شده‌اند جمع‌آوری کرده است، کتاب دیگر آماری، مسلمانان صقلیه^۱ است که براساس منابع عربی، لاتینی و یونانی نوشته شده و دارای ارزش بسیاری است. چاپ دوم آن با مقدمه و تصحیح نالنیو منتشر شده است. امیر توریزباتو، نیز مقالات متعددی به زبان ایتالیایی و انگلیسی در کنفرانس‌های مختلف در ایتالیا و دیگر کشورها، انتشار داده است. او مقالاتی در *دائرةالمعارف اسلامی*، و در *دائرةالمعارف بستانی* در جهت معرفی تدین فرهنگی صقلیه دارد. او کتابی نیز درباره مصادر مربوط به صقلیه و به‌ویژه خود صقلیه منتشر کرده است. خاورشناس توریزباتو، اخبار صقلیه را از کتاب *معجم السفر استخراج* کرده است و با نام، *اخبار عن بعض مسلمی صقلیه* منتشر کرده است.

سکه‌های فاطمیان و کلییان در افریقه و سیسیل، در برخی منابع سکه‌شناسی مانند کتاب *Lavox* آمده است. کتاب صقلیه و روابط آن با دولت‌های اسلامی دریای مدیترانه، از فتح عربی تا جنگ و هجوم نورمان‌ها^۲ (۲۱۲ق/۸۲۷م)، از دکتر تقی‌الدین عارف الدوری، که رساله دکتری اوست، به‌طور اختصاصی به ارتباطات سیسیل با دنیای عربی اطراف خود و به حوادث دویست سال حضور اسلامی در آنجا پرداخته است. روابط سیسیل، با مصر، اندلس، مغرب، افریقه، شام در این کتاب بررسی شده‌اند. روابط فرهنگی، علمی، دریایی، اقتصادی، اجتماعی و مهاجرت علما و دانشمندان، معاهدات و مراسلات میان سیسیل و دولت اسلامی نیز براساس منابع معتبر در این کتاب گزارش شده‌اند.

قسم سوم: تاریخ محلی سیسیل در مصادر دوره فاطمی و کلبی

فرع اول: رئوس تاریخ محلی در تاریخ محلی سیسیل

در تقسیم‌بندی کنونی کشور ایتالیا، سیسیل همچنان یکی از پنج ایالت و ناحیه مهم آن کشور است که موقعیت محلی خاصی دارد؛ زیرا سیسیل معاصر دارای حکومت و قوه مجریه مخصوص به خود است و جمعیت ۵ میلیونی امروز سیسیل مرکب از نژادهای باستانی فراوان و گوناگون است که

1. *Storia dei Musulman Disuliz*

2. Normans

فرهنگ آداب و رسوم و بشره و قیافه و پوشاک و عادات خود را حفظ کرده‌اند. این خصوصیت منحصربه‌فرد سیسیل در منابع اسلامی و در تاریخ محلی مورد توجه راویان آن قرار گرفته است و آنها عناصر اصلی تاریخ‌نگاری محلی از یک شهر و ناحیه خاص را دربارهٔ صقلیه به شکل کامل آورده‌اند. پژوهش حاضر تاریخ محلی صقلیه در دوره اسلامی است که حدود دویست سال طول کشیده است، این تاریخ محلی و وصف ناحیه‌ای صقلیه براساس الگوهای جهانی تاریخ محلی‌نگاری صورت گرفته است. مهم‌ترین موارد که در تاریخ محلی در جهان تاریخ‌نگاری معمول بوده‌اند عبارت‌اند از:

۱. آموزش؛ ۲. محصولات و تولیدات؛ ۳. اماکن مقدس؛ ۴. زبان و گویش محلی؛
۴. تشکیلات اداری؛ ۶. مسالک و شهرها؛ ۷. مشاهیر و خانواده‌ها؛ ۸. دولت‌ها و امارات و حاکمان محلی؛ ۹. مذاهب و فرقه‌ها؛ ۱۰. آب و آبیاری؛ ۱۱. تاریخ سیاسی و جغرافیای تاریخی؛ ۱۲. مشاغل و حرفه‌ها و صنایع.

قسم چهارم: چهار گزارش از تاریخ محلی سیسیل در مصادر اسلامی

فرع اول: سیسیل‌نگاری در مصادر شرقی و غربی از ابن حوقل، ادریسی، یاقوت، ابن فضل‌الله
در بین تألیفات اسلامی قرون وسطا در شرق و غرب اسلامی چهار گزارش مستقیم در این رابطه قابل توجه است:

۱. گزارش ابن حوقل، وابستهٔ فاطمیان از عصر فاطمی و کلبی - زیری سیسیل که مبتنی بر اخبار شفاهی بوده و مایه اصلی تاریخ محلی است.
۲. گزارش ادریسی که حدود صد سال پس از سقوط صقلیه، در سیسیل به سر می‌برده است. به واقعیت بسیار نزدیک است و براساس مشاهدات یک شهروند سیسیلی است و با دید مثبت به صقلیه در ایام پادشاهی رُجار نگاه کرده است و از انتقادهای ابن حوقل از اخلاق و فرهنگ پایین مردم صقلیه، خالی است. ادریسی کامل‌ترین و دقیق‌ترین گزارش از آبادی‌ها و قلعه‌ها و شهرهای صقلیه و فاصلهٔ میان آنها و مراکز عبادی آنجا آورده است. به گزارش ادریسی صقلیه دارای ۱۳۰ شهر و نقطه آباد است (ادریسی، ۱۹۹۴، ج ۲، ص ۱۵۰). یاقوت به نقل از کتاب تاریخ صقلیه از ۲۳ شهر و سیزده قلعه و شمار بسیاری آبادی و در نقل دیگر از این کتاب، از هجده شهر و حدود ۳۲۰ قلعه یاد کرده است (یاقوت، ۱۹۷۹، ص ۴۴۰).
۳. گزارش شرقی یاقوت که مکمل گزارش‌های پیشین مغربی از سیسیل است، کتاب‌های مبتنی بر گزارش‌های ابن حوقل و کتاب مفقود تاریخ صقلیه است (همان، ج ۳، ص ۴۱۹) که خود از نخستین کتاب‌های تاریخ محلی است که مورخان اسلامی معاصر با حضور مسلمانان در صقلیه نوشته‌اند.